

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КААДА-САЛТТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ИЗИЛДӨӨ

КЫРГЫЗСКИЕ НАРОДНЫЕ ТРАДИЦИИ И ИХ ИССЛЕДОВАНИЕ

TRADITIONS OF THE KYRGYZ PEOPLE AND THEIR RESEARCH

Аннотация: Бул макалада каада-салт жана үрп-адат түшүнүктөрүнүн мазмуну талдоого алынып, кыргыз элинин каада-салтына жүргүзүлгөн изилдөөлөр баяндалган.

Аннотация: В данной статье представлен анализ содержания понятий традиций и обычаев, а также изложено об исследовании традиций и обычаев кыргызского народа.

Abstract: This article presents an analysis of the content of the concepts of traditions and customs, as well as studies of the traditions and customs of the Kyrgyz people

Түйүндүү сөздөр: улут, маданият, салт, каада, үрп-адат, тарбия, адептүүлүк, турмуштук тажрыйба.

Ключевые слова: национальность, культура, традиция, обряд, воспитание, нравственность, жизненный опыт.

Key words: nationality, culture, tradition, rite, education, moral, life experience.

Ар бир улут, ар бир эл өзүн кылымдардан кылымга улут катары, эл катары сактап кала бериши үчүн тарыхтан өзүнүн түп башатын издеп, улуттук өзгөчөлүктөрүнө баа берип, коргой билиши керек. Азыркы рынок жана ааламдашуу мезгилинде руханий байлыктан да материалдык байлыкты баалагандар, өз этномаданиятыбызды чанып, чет элдин маданиятын туурагандар көбөйүп бараткан коомубузда улут жана улуттук маданий өзгөчөлүктөр тууралуу маселелер абдан актуалдуу болуп жатат десек жаңылышпайбыз.

Элдин социалдык тажрыйбасында кылымдар бою калыптанган алардын турмуштук философиясы, социалдык-маданий тажрыйбасы жана адеп-ахлактык баалуулуктары сакталган каада-салттары бар. Ошондуктан дүйнө жүзүндө каада-салтка жана үрп-адаттарга ээ болбогон бир да эл жок. Ар бир эл өзүнүн адеп-ахлактык баалуулуктарынын, анын ичинде элдин тарыхый жана маданий тажрыйбасын чагылдырган каада-салттардын жаратуучусу болуп саналат.

Каада-салт аркылуу жаш муундарга турмуштук тажрыйбаны, билимди, руханий баалуулуктарды жана тарбиялоо ыкмаларын өткөрүп берет жана келечегин бекемдейт. Каалагандай эле улуттун турмушунда маанилүү роль ойноо менен элдик каада-салттар анын калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн негизги факторлорунун бири катары кызмат кылат.

Чоң советтик энциклопедияда “каада-салт” (традиция) деген түшүнүктүн “традер” деген латын сөзүнөн келип чыгып, “өткөрүп берүү” дегенди туюнта тургандыгын билебиз [7]. Мында: социалдык жана маданий мурастардын элементтери муундан муунга берилүү аркылуу белгилүү бир коомдордо, класстарда жана социалдык топтордо узак убакыт сакталат; социалдык мурастарды, материалдык жана рухий баалуулуктарды жана аларды кийинки муундарга өткөрүп берүү ыкмаларын камтыйт. Каада-салт катары белгилүү бир коомдук жүрүм-турумдун нормалары, баалуулуктар, идеялар, үрп-адаттар ж.б. чыгат.

Каада-салт түшүнүгүн изилдөө менен бул түшүнүктүн чечмеленишинин көп түрдүүлүгү жөнүндө айтууга болот. “Салт” деген түшүнүккө илимий аныктама берүүгө аракет кылгандардын бири болуп С.Н.Сарсенбаев саналат.

Анын пикири боюнча, “Салт – бул муундан муунга берилүүчү жана коомдук пикир менен корголуучу тарыхый жактан калыптанган, коомдук мамилелердеги туруктуу жана эң жалпылаштырылган нормалар менен принциптер” [8]. Ал ошондой эле каада-салт социалдык топтун, класстын, улуттун, жалпы эле коомдун жашоо образын түптөөгө өбөлгө түзөт жана жаш муундарды адеп-ахлактык, эстетикалык жактан тарбиялоодо теңдешсиз фактору катары белгилеген.

И.В.Суханов: “Каада-салт – бул идеологиялык мамилелердеги көз караштар, эрежелер, нормалар жана принциптер, ошондой эле инсандын руханий сапаттарын ачып көрсөтүүчү, белгилүү бир экономикалык мамилелерден талап кылынуучу аракеттер”– деп белгилейт [9].

Я.Л.Харапинскийдин эмгегинде салт катары эмгек өндүрүшүнүн формаларынан жана методдорунан, көндүмдөрүнөн, үрп-адаттарынан, адамдардын өз ара мамилелеринен, жашоо образынан, жүрүм-турумунан, маданиятынан, моралдык көз караштарынан байкалуучу коомдук аң-сезимдин туруктуу кубулуштары түшүнүлөт [10]. Салт улам кийинки муун тарабынан оңдолуп, толукталып кийинки урпактарга өткөзүлүп берилет же коомдук өнүгүүгө тоскоолдук жаратылса токтотулуп калышы да мүмкүн.

Салт менен үрп-адатты коендой окшош деп кароого болбойт, экөөнүн айырмасы аздыр-көптүр бар. Маселен, үрп-адат, турмуш-тиричилик, өндүрүштүк эмес чөйрөдө кезигет, ал эми салт болсо, коомдук аң-сезимдин бардык жагында көрүнөт.

Демек, үрп-адат коомдук психологияга, ал эми салт идеология чөйрөсүнө жакын. Каада-салт коомдук мамилелердин негизги принциптерин, ошондой эле үрп-адатты, ырым-жырымдарды да өзүнө камтыйт. Каада-салт, үрп-адат экөө тең рухий жана материалдык өндүрүштүк мамилелердин бардык туруктуу формаларын чагылтат. Үрп-адат адамдардын муундан муунга өтүп тарыхый калыптанган коомдук мамилелеринин туруктуу нормалары, жашоо жана турмуш тиричилиги экендиги илимий адабияттарда аныкталат.

Салт коомдук мамилелердин жалпыланган нормасы, улам кайталанып турганы анын өзгөчөлүгү. Ар бир муун даяр салтка туш келип, ойлонуп отурбай эле аны ата мурас катары кабыл алат. Ар бир замандын салты улам өзгөрүп жана жаңырып турат, оокат-тиричилик салты жашоонун түрүн көргөзөт. Маселен, боз үй көчмөндөрдүн жашаган үйү. Ошондой эле улуттук тамак-аш, улуттук кийим болот. Кызга калың алып, киши колдуу болгон урукташынын кунун куу – байыркы салт.

Ырым-жырым, үрп-адат көрүнүштөрү каада-салттын составдык элементине кирет. Алар адамдын жүрүм-турумун бир калыпка салып багыттоодо маанилүү ролду ойнойт. Эл каада-салтка аяр мамиле кылып, ырга кошуп, накыл сөз курган. Анын дарегине нечендеген макал-лакаптар айтылган. Алар болсо турмуштун урунттуу жактарын чагылтып, адам мүнөзүнүн айрым белгилерин ачык-айрым ачып көргөзгөн. Мисалы, «атасын кожосундай көргөн уул», «уулун сатып ат кылды, кызын сатып аш кылды» сыяктуу макал-лакаптар байыркы убакта патриархалдык каада-салттын болгонун айгинелейт. Макал-лакаптар адамдын жүрүм-турумуна баа берип мүнөздөйт. Маселен, «уурунун аягы кууш», «аялдын чачы узун, акылы кыска», «парага сатылган киши адилет болбойт» деп адамды курч мүнөздөйт.

Каада-салт макал-лакап менен өтмө катар байланышта болот. Анткени алар түздөн-түз каада-салт менен үрп-адатты, ырым-жырымды чагылтат, ошол эле убакта жүрүм-турумдун, акыл-насааттын эрежеси менен талабын аныктап жатып өздөрү салттуу ойломдун бир түрүнө айланат. Ырым-жырымдуу поэзия каада-салтка, үрп-адатка эстетикалык мүнөз берет. Элдик салт мүнөзүндөгү поэзия кишилерге моралдык жана эстетикалык рахат берип, таалим-тарбияга кызмат кылат.

Каада-салт, үрп-адат жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуу менен бирге, улуттук касиетти да өзүнө камтыйт. Ал - аз изилденген маселе. Улуттук салт дегенде кишилер тигил же бул улуттун психикалык, рухий турпатына, коомдук аң-сезимине мүнөздүү жүрүм-турум эрежелерин түшүнүшөт.

«Каада» термини салтка караганда жекелик мүнөзгө ээ болот да, жогоруда аталган жалпы элдик салттын аткарылышы катары ар бир адамдын ага карата болгон мамилеси менен туюндурулат.

Кыргыздардын этномаданиятына кызыгып, илимий эмгектерди жазган окумуштуулардын башында С.М.Абрамзон турат. Ал көп жылдык изилдөөлөрүнүн натыйжасында жаралган илимий эмгектеринин ичинен кыргыз элинин улуттук каада-салт, үрп-адаттары боюнча да материалдарды камтыган эмгектери катары “Кыргыз элинин

маданиятынын очерки” [2], “Кыргыздардын XIX кылымдын биринчи жарымындагы социалдык-экономикалык жана маданий түзүлүшү” [3], “Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары [1]” деген эмгектерин айтсак болот.

Ал эми бул маселелер тууралуу жазган кыргыздардын ичинен чыккан этнографтардын бири – А.Акматалиев. Ал өз кезегинде «Баба салты, эне адеби» [6], «Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү» [5], «Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапаттар» [4] деген аталыштагы китептерди жазып, булардан тышкары каада-салт, үрп-адаттардын ар кандай түрлөрү тууралуу жарыялап кеткен.

Кыргыз эли өз каада-салтын кылымдан кылымга турмуш шартына, улуттук менталитетине, табитине ылайык түптөп жана сактап, улам кийинки муундарга рухий кенч, мурас катары калтырган. Анткени анда элдин кылым карыткан турмуштук тажрыйбасы, акыл-эс, түшүнүк-туюму, жашоо өрнөгү топтолгон жана анын жөндүү зарылдыгы күнүмдүк философиянын деңгээлинде аныкталган. Ошондуктан каада-салттын ар кандай жол-жосундары, эреже нормалары көбүнчө жекече турмуш жаатындагы кубаныч менен кайгы, жакшылык менен жамандыктын болгонун белгилеп келет. Аны жерүү элден чыккандык катары каралат. Ал эми салттын аки-чүкүсүн сактагандык улуттук санаттын урунттуу белгисиндей бааланат. Ушундай пикирлер улам жыйылып, коомдук деңгээлге чейин көтөрүлүп салттын сакталышын бекемдеп турат.

Демек, ар нерсени түшүнүү менен кабылдап, объективдүү талдоого алуу мүмкүнчүлүгү кадыресе түзүлүүдө. Чынында укумдан-тукумга өтүп, бир этникалык топто узак сакталып, жашоонун зарыл шартына, коомдук тартипке, жүрүм-турум эрежелерине, көнүмүш адаттарга айланып, жедеп ыйык көрүнүп калган салтты бир беткей кабыл алуу консерватизмге, ал эми аны таптакыр жерүү муундардын байланышын бузууга, адам баласы жараткан асылдыктарды жоготууга алып келиши толук ыктымал. Ошондуктан өрнөктүү салттарды сактоо жана өнүктүрүү менен бирге алардын кунарсыз жактарын турмуштан сүрүү аракети жүрөт. Буга Ата Журтту коргоо, улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо сыяктуу элдик салттардын сакталышы жана аш-той, калыңдын символикалык мүнөздө колдонулушу ачык мисал болор эле. Бирок эгемендүүлүктүн шартында улуттук жандануу өнөктүгүнүн эйфориясы жүрүп, анын нечен түркүн түйшүгүн көбүнчө карапайым эл тартып калууда.

Бир жагынан рынок агымы адамдарды сарамжал жашоого багыттаса, экинчи жагынан эски каада-салт өзүнүн ысырапчылык жагын таңуулайт. Натыйжада улам кийинки муун ата салтын жерип же улантарын билбей, көбүнчө башы маң болот.

Мындай ырым-жырымдарга дайыма эле бир жактуу мамиле кылуу жарабайт. Анткени кылымдар бою аң-сезимге, түшүнүккө, психологияга жедеп сиңген көнүмүш-адатты, салтты бир кол шилтөө менен турмуштан сүрүп чыгаруу кыйын. Ошону менен бирге ал өзүнөн өзү жоюлат деп жөнгө коюуга да болбойт. Азыркы рынок шартына ылайык кээ бирлеринин бир формасын таап, акырындык менен турмушка киргизген оң. Ал үчүн каада-салттын ак-карасын ачык-айкын ажыратып, конкреттүү формаларын, ынанымдуу жоболорун иштеп чыгып, тийиштүү республикалык жыйындарда талкуулаган жөн. Ал жерде кабыл алынгандан кийин тигил же бул жөрөлгөлөрдү өткөрүүнүн конкреттүү жоболору менен шарттары жыйнакталып жарык көрөт, аны турмушка киргизүү жапырт аракеттер жасалат, атайын тейлөө кызматтары түзүлөт.

Азыркы рынок шартында реформатордук маанай, материалдык турмуш гана эмес, каада-салт жаатына да улам кирип, кур намыска алдырган ысырапчылыктын ордуна акылга сыярлык сезимге негизделген рационалдуулук, үнөмдүүлүк киргени жөн. Бирок эгемендүүлүктүн шартында эркиндиктин, байыгандыктын эйфориясы башка бир азыркыча сөөлөт күткөн көрүнүштү пайда кылган түрү бар. Ал дагы эле жакшылык-жамандыкты белгилөөдө байкалат. Азыр айрыкча колунда барлар өлүктү коюп келгенден кийин, кара ашына арнап тамак берүүнү ресторан же кафеде өткөрчү болду. Мынтип жүздөн ашык киши эмес, жалгыз барып тамак ичкенге чөнтөк жукалык кылып турганда мындай марттык кылуу өзүнчө даңаза. Ал эми жакшылыкка арналган салтанаттуу үлпөт андан ашкан салтка айланууда. Каатчылыктан каржалып тургандар бара албай турган жайга киргизип, «кедейдин

бир тойгону, орто байыганы» дегендей, «кул жебестер» коюп коноктогондун жаман жагы жок. Ылайым эле ушундай кененчилик, жайыл дасторкон дайыма жайнап турса экен.

Акырында айтарыбыз, албетте, бул макала менен эле өзүбүздүн изилдөөлөрүбүздү жыйынтыктап, чек коюудан алыспыз. Анткени бүгүнкү илим менен техниканын гүлдөп-өсүп турган мезгилиндеги жалпы ачылыштарга, заманга ылайык көз караш, каада-салттардын дагы жаңыланышына таянып бул багыттагы иштерди уланта бермекчибиз. Андыктан кылымдарды карытып, «жазылбаган мыйзам» катары эсептелип келген уюткулуу кыргыз элинин каада-салттары, үрп-адаттары ж.б.у.с. тармагында алгылыктуу изилдөөлөр улана бермекчи.

Адабияттар:

1. Ali Rafet Ozkan, Kemal Polat, Socio-cultural life of Gypsies in southern Kyrgyzstan, The Social Science Journal, Volume 42, Issue 3, 2005, Pages 469-478, <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2005.06.002>.
2. Абрамзон С. М. Очерк культуры киргизского народа. –Фрунзе.: 1946.
3. Абрамзон С. М. Социально-экономический строй и культура киргизов в первой половине XIX века // История Киргизии. –Фрунзе.: 1956. Т.1. С. 202-251.
4. Акматалиев А. Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапаттар. –Б.: 2002.
5. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. –Б.: «Шам», 2000.
6. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. –Б.: 1993.
7. Большая Советская Энциклопедия [Текст]: т.18-28. – М.: Советская энциклопедия, 1977.
8. Сарсенбаев, Н. С. Обычай, традиции и общественная жизнь. – Алма-Ата, 1974.
9. Суханов, И. В. Обычай, традиции и преемственность поколений. – М.: Политиздат, 1976.
10. Харাপинский, Я. Л. Нравственность и традиции: учебное пособие. – М.: Изд-во МИНХ им. Г.В. Плеханова, 2002.